

Darinka Verdonik

Prispevki kritične analize diskurza k proučevanju rabe jezika

Prispevek teoretično in na primeru praktične analize predstavlja možnost sožitja jezikovnopragmatične teorije in kritične analize diskurza. V okviru jezikovnopragmatične teorije imamo v mislih predvsem teorijo govornih dejanj Johna L. Austina (1990) in njen nadaljnji razvoj predvsem v razpravah Johna Searla (1990), pri nas znan tudi prek del Olge Gnamuš Kunst (1981; 1983). Pri v slovenskem jezikoslovju manj znani kritični analizi diskurza se naslanjamo zlasti na dela Normana Fairclougha (1989; 1995). Prispevek je sestavljen iz kratke predstavitve metod analize diskurza in kritične analize diskurza v okviru teh, sledijo tri poglavja, ki predstavljajo spoznanja kritične analize diskurza, ki pomembno dopolnjujejo gledanje zlasti jezikovne pragmatike na rabo jezika. V petem poglavju je predstavljen primer praktične analize novinarskega prispevka v dnevnoinformativni oddaji Dnevnik na nacionalni televiziji. Sledi razprava, ki opozarja na šibke točke kritične analize diskurza.

1 Analiza diskurza

Termin analiza diskurza se večinoma uporablja kot nekakšno krovno poimenovanje za različne pristope k proučevanju jezika v komunikaciji. Metode analize diskurza izhajajo iz posameznih vej različnih ved, kot so filozofija, sociologija, lingvistika in antropologija, kasneje pa so se razširile tudi na antropologijo, psihologijo ipd. Tako je danes analiza diskurza multi- in interdisciplinarna veja znanosti, kar je lahko sprva tudi razlog za zmedo, ko začnemo odkrivati to področje. Tako so metode analize diskurza številne in raznolike, v različni literaturi (Wood, Kroger 2000; Coulthard 1985; van Dijk 1985; van Dijk 1997; Titscher et al. 2000; Kranjc 1999) ločujejo večinoma jezikovno pragmatiko (govorna dejanja in konverzacijske maksime), etnografijo govora, analizo pogovora (ang. conversational analysis), jezikoslovni pristop (ang. linguistic approach), vsebinske analize (ang. content analysis), etnometodologijo, socialno psihologijo, interakcijsko sociolingvistiko, besediloslovje, seveda tudi kritično analizo diskurza in še mnoge druge. V slovenskem jezikoslovju so od naštetih metod razvite zlasti jezikovna pragmatika – veliko se je s tem ukvarjala Olga Gnamuš Kunst (1981, 1983), tudi v soavtorstvu (Gnamuš Kunst, Nidorfer Šiškovič, Schlamberger Brezar 1997), več ali manj pa tudi drugi raziskovalci/ke (Bešter 1994; Hudej 1994; Skubic 1995; Verdonik 2003 ...) – in besediloslovje (Toporišič 2000; Stabej 1995; Gorjanc 1998; Gorjanc 1999; Korošec 1988; Korošec 1981 ...), za raziskave govornega diskurza tudi analiza pogovora in jezikoslovni pristop (Kranjc 1996/97; Kranjc 2001; Kranjc 1999; Pirih Svetina 1999/00; Ilc 2002; Kovačič 1994). Razprav o kritični analizi diskurza ali empiričnih raziskav na to temo je v slovenskem prostoru malo (Čepič, Vogrinčič 2003; Pušnik 2003; Sivec 1998).

Podobno raznoliki kot metode so pogledi na skupni predmet proučevanja, diskurz. Običajno ta termin pomeni govornene in pisne oblike jezikovne rabe kot družbenega dejanja. Iz te definicije izhajajo pomembne razlike v primerjavi s tradicionalnim gledanjem jezikoslovja na jezik: ta ni več opazovan kot abstraktna entiteta, kot je npr. slovar in nabor slovničnih pravil, kot sistem razlik ali kot nabor pravil za transformiranje povedi. Namesto tega je jezik opazovan kot družbena praksa, kot način, kako se stvari delajo; analiza diskurza je torej analiza tega, kaj ljudje počnejo. Ne gre več za razliko med govorom in dejanjem (gledanje, ki je zakoreninjeno tudi v reklih, kot so "od besed k dejanjem", "dovolj je bilo besed, čas je za

dejanja"), ampak se na sam govor gleda kot na dejanje. Glavni vir za tak pogled na jezik je bil Austin s tudi pri nas dobro poznanim delom *Kako napravimo kaj z besedami* (Austin 1990).

Tako kot je termin analiza diskurza uporabljen v različnih pomenih, tudi termin kritična analiza diskurza ni homogen. Označuje vrsto perspektiv, ki gledajo na jezik v družbi v povezavi z močjo in ideologijami. Tako se h kritični analizi diskurza prištevajo: francoska analiza diskurza (French discourse analysis), kritična lingvistika (critical linguistics), socialna semiotika, zgodovinska diskurzivna metoda (discourse-historical method), bralne analize (reading analysis), duisburška šola (Duisburg School), tudi kritične feministične študije (Wood, Kroger 2000).

Kritična analiza diskurza pomembno dopolnjuje nekatera tradicionalna gledanja na jezikovno rabo. Jezik proučuje v povezavi z močjo in ideologijami in temelji na trditvi, da je diskurz element družbenega življenja, ki je povezan z drugimi elementi tega življenja in lahko vpliva na spreminjanje in oblikovanje teh elementov. Norman Fairclough¹ (Internet 1) meni, da postaja v sodobni družbi diskurz pomemben in učinkovit element družbenega življenja ter da so procesi družbenih sprememb pogosto spodbujeni s spremembami v diskurzu (diskurzivnih praksah). Analiza diskurza lahko zato veliko več prispeva k odkrivanju družbenih sprememb in globalizacije, kot je splošno spoznano.

Preden nadaljujemo, moramo zaradi raznolikosti in številčnosti metod, ki proučujejo rabo jezika, in zaradi zvrstnosti rabe jezika sprejeti določene omejitve. Tako se pri metodah omejujemo na jezikovno pragmatiko, kot jo poznamo prek del Austina (1990), Searla (1990) in Gricea (1975) ter pri nas tudi prek del Olge Gnamuš Kunst (1981; 1983; 1997), saj je prepoznavna in dovolj dobro znana tudi v slovenskem prostoru, poleg tega nekaj kritik tradicionalne analize diskurza Fairclough (1995) naslovi prav nanjo. Od perspektiv kritične analize diskurza se navezujemo predvsem na Faircloughovo smer kritične analize diskurza (Fairclough 1989; 1995), ki je povezana s Hallidayevim funkcionalnim jezikoslovjem (Halliday 1994). Pri praktični analizi diskurza se omejujemo na primer analize prispevka iz dnevnoinformativne televizijske oddaje kot primer analize javnega medijskega diskurza.

2 Razmerja moči, ideologije

V družbi obstajajo razmerja moči med posamezniki in to se kaže tudi skozi diskurz. Tradicionalni pristop k analizi diskurza ignorira razmerja moči in predpostavlja, da poteka diskurz vedno med socialno enakopravnimi osebami. Npr. za jezikovno pragmatiko vplivna Griceova teorija o pogovornih implikacijah in maksimah, po katerih naj bi se ravnali govorniki, podrejenih vrhovnemu principu kooperativnosti (Grice 1985), temelji na predpostavki, da v diskurzu sodelujeta udeleženca s podobno družbeno močjo. Fairclough (1989; 1995) trdi, da ni tako; nasprotno, običajno udeleženci diskurza niso v enakopravnem razmerju, pač pa obstajajo med njimi hierarhična razmerja. Zdravnik npr. se spozna na medicino, pacient pa ne, zato zdravnik odloča, kako se bo pacient zdravil; učitelj ima moč, da učencem ukazuje, kaj naj naredijo (čeprav lahko to moč skriva za vljudnostjo), učenci učitelju praviloma ne morejo ukazovati, enako naj bi² veljalo v razmerju med starši in otroki; nadrejeni v službi imajo večjo moč kot podrejeni. Tudi znotraj na videz enakopravne skupnosti so razmerja moči pogosto hierarhična: v skupini prijateljev je običajno kdo, katerega beseda ima večjo veljavo

¹ Norman Fairclough je profesor na univerzi v Lancestu in se s kritično analizo diskurza ukvarja od začetka osemdesetih let. Nekatera njegova pomembnejša dela s tega področja so dostopna tudi v naših knjižnicah (Fairclough 1989; 1995).

² V razmerju med starši in otroki lahko danes vse pogosteje opazujemo obratne odnose, da otroci ukazujejo staršem.

in je deležen več spoštovanja kot ostali, ali kdo, ki ga imajo vsi za manjvrednega; tudi med (zakonskima) partnerjema običajno potekajo v ozadju prefinjeni boji za prevlado, kateri bo uveljavil svojo voljo. Neenakost med soudeleženci je tako razširjena tudi v sfero neformalnega. Iz neenakosti med udeleženci diskurza izhaja različna kontrola nad diskurzivnimi praksami (prim. 3), ki jo imajo posamezniki, tj. moč, da podpremo posamezne diskurzivne prakse s posameznimi ideologijami, tako da te diskurzivne prakse prevladujejo nad drugimi, morda tudi nasprotnimi. Razmerja moči vplivajo na to, katera jezikovna sredstva ima na voljo posameznik v določenem govornem položaju: npr. za komunikacijo z osebami z večjo socialno močjo je predvidena bolj uradna zvrst jezika³ (vikanje namesto tikanja, teženje k zborni zvrsti), iz možnih tem diskurza so običajno izločene intimne privatne zadeve.

Tesno povezane z močjo so ideologije. Ideologije so skrite predpostavke, ki jih smatramo za splošno vedenje oz. zaledno vednost o svetu in se jih večinoma ne zavedamo. Skozi diskurz svet ni predstavljen objektivno, ampak z različnih vidikov, ki so ideološko zaznamovani, tako da razmerje med propozicijo in dejstvom ni jasno razvidno, ampak zakrito z načinom posredovanja – vidimo tisto, kar nekdo hoče, da vidimo, in ne tega, kar je v resnici (npr. naše mnenje o javnih zadevah (o EU in Natu, homoseksualnosti, pomembnih javnih osebnostih ...) v veliki meri oblikujejo mediji in tisti, ki medijem diktirajo). Pri tem potencialni nosilec ideologij ni samo to, kar je izrečeno, ampak je pomembno tudi to, kar je zamolčano (pa bi lahko povedali), t.i. zamolčanosti.⁴ Fairclough (1995) predvsem poudarja ideološki pomen tistih predpostavk, o katerih smo prepričani in jih imamo za gotove (menimo, da mora biti tako, da je zdravnik tisti, ki odloča o zdravljenju pacienta, in ne pacient ...). Na njih temeljita urejenost (orderliness) poteka komunikacije, tj. občutek udeležencev komunikacije, da poteka vse normalno – udeleženci komunikacije se prilagodijo socialni instituciji in svoji vlogi v njej ter ravnajo v skladu z njo – ter koherentnost besedila (razumevanje smisla sporočenega). Ideologije so v diskurzu naturalizirane, tj. skrite za status neideološkega splošnega vedenja.

Iz povedanega sledi Faircloughova kritika koncepta splošnega vedenja⁵ (background knowledge), kot je znan iz opisne analize diskurza. Po njegovem mnenju koncept splošnega vedenja raznolike vidike materiala iz ozadja, ki se aktivirajo med komunikacijo (verjetja, vrednote, ideologije in tudi samo vedenje), zreducira na vedenje, s tem pa prikriva in reproducira ideološke procese, ki potekajo med diskurzom. Naloga kritične analize diskurza pa je denaturalizirati v diskurzu skrite ideološke predpostavke, tj. jih razkriti in razložiti.

3 Diskurzivne prakse

Poleg poudarjanja manipulativne vloge ideoloških predpostavk v jeziku in vpliva razmerij moči med udeleženci diskurza prispeva k razumevanju rabe jezika veliko tudi koncept diskurzivnih praks.

Iz opisne analize diskurza poznamo pojem namernosti – predpostavlja se, da tvorec z govorjenjem zasleduje in uresničuje svoje cilje, ki jih želi doseči. Takšna predpostavka v lingvistiki je v veliki meri nastala pod vplivom filozofskih pristopov, zlasti Austina (1990), ki meni, da je vsako govorno dejanje tudi dejanje vplivanja (ilokucijsko dejanje) in dejanje učinkovanja (perlokucijsko dejanje), torej želimo z besedami na nekoga vplivati ali z njimi nekaj doseči. To naj bi utemeljeval tudi obstoj glagolov, kot so *prestrašiti*, *potolažiti*,

³ Čeprav lahko tudi tu opazamo spremembe v smeri deformalizacije.

⁴ V (Čepič, Vogrinčič 2003) najdemo tudi termin odsotnosti.

⁵ V slovenskem prostoru najdemo pojem v (Beaugrande, Dressler 1992), kjer sta uporabljena termina vedenje o svetu (world-knowledge) in vsakdanje oz. splošno vedenje (commonsense knowledge). (Čepič, Vogrinčič 2003) uporabljata termin zaledno vedenje oz. zaledna vednost.

navdušiti, zahtevati, prositi ... Ta pristop je zastopan tudi v delu slovenskega jezikoslovja (Gnamuš Kunst 1983; Bešter 1994 idr.).

Fairclough (1995) kritizira, da opisna analiza diskurza pripisuje prevelik pomen namernosti – govorna dejanja so le delno pod zavestno kontrolo oseb. V družbi namreč obstajajo vzorci govornih dogodkov, Fairclough (1995) jih imenuje diskurzivne prakse (discourse practice). Te sestojijo iz procesov tvorjenja, posredovanja in sprejemanja besedil ter so znotraj posamezne socialne institucije in znotraj širšega socio-kulturnega okolja, v katerem je institucija, vnaprej določene. Posameznik znotraj socialne institucije prepozna ustrezen tip diskurzivne prakse glede na svoj položaj in ravna v skladu z njo. Npr. v situacijah, kot so ustni izpit, razgovor za sprejem v službo, policijsko zaslišanje, obisk pri splošnem zdravniku, klepet sodelavcev ob kavi, pogovor starih prijateljev, telefonski pogovor zaljubljenec, pogovor odraslega s petletnim otrokom, javna debata o zlorabi drog, poizvedovanje po informacijah o voznem redu vlakov, pogovor z referentom za obvezno zdravstveno zavarovanje, pogovor s trgovko v trgovini s konfekcijo..., se udeleženci prilagodijo aktualni diskurzivni praksi. Cilji, ki jih lahko dosežemo v vsaki od naštetih govornih situacij, so omejeni, prav tako izbira jezikovnih sredstev. Tudi razlaga, da so značilnosti posamezne diskurzivne prakse odvisne od vrste ciljev, ki se običajno skušajo v njej doseči, za Fairclougha (1995) ni sprejemljiva: po njegovem na lastnosti diskurzivnih praks vplivajo predvsem za njimi skrite ideološke prakse (to se npr. kaže v neenaki razporeditvi diskurzivnih in pragmatičnih pravic in dolžnosti, recimo pri pouku ipd.).

Med različnimi ideološkimi praksami, ki so skrite za diskurzivnimi praksami, poteka nenehen boj za prevlado – ko prevlada druga ideološka praksa, se diskurzivne prakse spremenijo. Primera takšnih izredno obširnih sprememb v novjšem času sta deformalizacija javnega diskurza (javni diskurz prevzema značilnosti privatnega, kar lahko opazujemo npr. v medijih, podobne spremembe se dogajajo tudi v uradni komunikaciji, npr. med učitelji in učenci, komunikacija v profesionalnem okolju...) in marketizacija (značilnosti marketinške komunikacije se širijo na nova področja, npr. v šolstvo – univerze skušajo privabiti študente z marketinškimi prijemi).

4 Jezik kot element širših družbenih procesov

Kritična analiza diskurza smatra jezik za vsenavzoč družbeni pojav in za ustrezno razlago diskurza ni dovolj, da ga opazujemo v okviru diskurzivnih praks znotraj posameznih institucij, pač pa ga moramo videti tudi kot del širšega družbenega konteksta. Diskurz je vpet v družbo na več ravneh: kot del konkretne govorne situacije (besedilo), kot del diskurzivnih praks znotraj neke institucije ali organizacije (procesi tvorjenja, posredovanja in sprejemanja besedila) in kot del širših družbenih praks (socio-kulturne prakse). Tako lahko npr. konverzacijo med zakonskima partnerjema razlagamo s stališča njunega razmerja, s stališča značilnosti konverzacij med zakoncema znotraj družine kot institucije ali s stališča razmerij med spoloma v širši družbi. S stališča sprememb in praks v širšem družbenem kontekstu npr. Fairclough (1989: 56–58) razlaga tudi oblikovanje standardnega jezika (jezikovne norme): ta je nastal iz potreb po politični in kulturni združevalnosti ter iz praktičnih ekonomskih razlogov po boljšem sporazumevanju, izbran in razširjen pa je bil s pomočjo hegemoničnega⁶ boja za prevlado in na podlagi razmerij moči med posameznimi socialnimi skupinami.

⁶ Hegemonija je koncept, ki ga Fairclough (1995) povzame po Gramsciju ter mu pomeni vodstvo in prevlado na ekonomskem, političnem, kulturnem in ideološkem področju družbe. Hegemonija je moč nad celotno družbo in je vedno dosežena le deloma in začasno. Hegemonični boj je osredotočen okoli najbolj nestabilnih točk v boju med razredi in poteka na široki fronti, ki vključuje tudi institucije civilne družbe (šole, trgovinske zveze, družino).

Diskurzivne prakse (prim. 2) vidi Fairclough (1995) kot vmesni člen med besedilom in širšim družbenim kontekstom: socio-kulturne prakse oblikujejo diskurzivne prakse, po drugi strani pa se skozi tvorjenje besedil diskurzivne prakse utrjujejo ali spreminjajo in prek tega vplivajo na utrjevanje ali spreminjanje socio-kulturnih praks. Če ponovno vzamemo zgoraj naveden primer deformalizacije javnega diskurza: z vnašanjem značilnosti privatnega diskurza v javni diskurz v konkretni glasbeni oddaji na televiziji sledimo trendom, ki se pri nas uveljavljajo po zahodnem vzoru po prehodu v kapitalizem, hkrati pa to socio-kulturno prakso utrjujemo in ji pomagamo k prevladi nad prejšnjo.

5 Primer analize prispevka iz dnevnoinformativne televizijske oddaje

V nadaljevanju predstavljamo primer analize prispevka iz dnevnoinformativne oddaje Dnevnik, ki je bila predvajana na prvem programu nacionalne televizije dne 10. 3. 2003. Oddaja je bila izbrana iz slovenske jezikovne baze Broadcast news (Žgank et al. 2004),⁷ zaradi izognitve morebitnim ideološkim vplivom aktualnih tematik je izbrana pretekla tematika, ki pa je še vedno zanimiva za javnost. Dnevnoinformativna oddaja Dnevnik je bila izbrana kot tip diskurzivne prakse, kjer pričakujemo kar se da malo posredovanja ideologij.

Analiza je narejena z metodološkimi pristopi jezikovne pragmatike in kritične analize diskurza. Iz jezikovne pragmatike smo vzeli pojem implicitnega pomena (tipi pomena, ki presegajo to, kar je 'dano' s samo jezikovno obliko oziroma dobesedno 'rečeno'" (Verschueren 2000: 46)), propozicije (propozicijska sestavina povedi vključuje predmetne in skladenjske pomene) (Gnamuš Kunst 1983) in konteksta (Verschueren 2000), izognili pa smo se pojmu naklonska sestavina ali ilokucijsko dejanje (Gnamuš Kunst 1983; Austin 1990). S pomočjo odkrivanja implicitnega pomena in poznavanja aktualiziranega konteksta smo skušali odkrivati in interpretirati ideologije, posredovane skozi diskurz, ter jih razložiti v okviru diskurzivne prakse in širšega socio-kulturnega konteksta (Fairclough 1989). Namen analize je prikazati praktičen primer sožitja metod jezikovne pragmatike in kritične analize diskurza.

Pri tem skušamo kar se da objektivno in nepristransko, na podlagi dejstev iz jezika in aktualiziranega ožjega in širšega konteksta, odkrivati prisotnost ideologij in ideološko opredeljenih elementov v diskurzu. Nikakor ni naš namen osebno se kakorkoli opredeliti do tematike niti ne vrednostno presojati prisotnost ideologij kot moralno sporno, kar običajno implicira zveza "ideološko opredeljen". Nasprotno, ideologije, kot jih razumemo v okviru kritične analize diskurza, so po našem mnenju normalen pojav v človeški družbi, ki ga ni mogoče in najbrž niti ne smiselno izkoreniniti. Želimo ga samo osvetliti s kar se da nepristranskega stališča, saj je po našem mnenju bistveno zavedanje o prisotnosti ideologij v diskurzu.

5.1 Analiza

Najprej nekaj lastnosti aktualiziranega konteksta tega novinarskega prispevka, pomembnih s stališča kritične analize diskurza. Sam tip diskurzivne prakse – novinarski prispevek v osrednji dnevnoinformativni oddaji nacionalne televizije – ima vnaprej natančno določeno obliko in vsebino. Od uredniškega odbora je lahko določen časovno (trajanje) in tematsko, o značilnostih tega tipa diskurzivne prakse so novinarja prej poučili v visokošolskem zavodu ali

⁷ Baza Broadcast news vsebuje posnetke televizijskih oddaj, ortografski prepis oddaj in nekatere druge oznake, potrebne za razvoj jezikovnih tehnologij. Pripravljamo jo na Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko v Mariboru v sodelovanju z RTV Slovenija.

bolj individualno v okviru te ali kake druge televizijske hiše. To, da novinar upošteva vsa ta navodila in znanja, je pogoj, da mu na televiziji naročijo, naj pripravi prispevek, oz. da je objavljen. Ali drugače, novinar je ujet v pravila diskurzivne prakse in v hierarhična razmerja moči v televizijski hiši in se jim prilagodi. Tudi gledalci so seznanjeni z diskurzivnimi praksami v dnevnoinformativni televizijski oddaji in njihova pričakovanja so skladna s tem vedenjem. Novinarjeve izbire se gibljejo v z novinarsko etiko omejenem polju, katere izjave generalnega sekretarja Nata in izjave ali dejanja koga drugega, povezane s tematiko, o kateri dela prispevek, bo predstavil občinstvu. Ta del njegovih izbir je lahko narejen pod ideološkim pritiskom drugih oseb (v razmerju moči novinarju nadrejenih) ali pod vplivom njegovih osebnih prepričanj⁸ – ali je iz prispevka opazna prevlada katere od ideologij (ki jih lahko za analizirani primer ločimo na dva pola: podporo vstopu Slovenije v Nato in nasprotovanje temu), bomo skušali ugotoviti iz nadaljnje podrobnejše analize napovedi voditelja oddaje in novinarjevega prispevka.

V.: Dober večer. Vrsta tujih politikov, ki prepričujejo Slovence, zakaj vstopiti v Evropsko unijo ali Nato, je vse daljša. Tokrat je argumente nizal sam generalni sekretar Nata George Robertson. Sprejeli so ga najvišji predstavniki države, popoldne pa je nagovoril poslanke in poslance v državnem zboru.

V tej repliki zbudi pozornost glagol *prepričevati*, ki implicira delovanje z namero doseči nekaj. Ker se v tem primeru ne nanaša na prvoosebne govorca, pač pa v obliki poročanega govora predstavlja dejavnost tretje osebe (ki ni sama tako poimenovala te svoje dejavnosti), gre za vrednostno sodbo te dejavnosti. Vendar v aktualiziranem kontekstu sodba ni posebej močna niti eksplicitna: lahko jo sicer razumemo bolj v negativnem kot pozitivnem smislu, vendar taka interpretacija ni nujna. Potencialni nosilec ideološkosti bi lahko bil tudi preneseni pomen *vrsta ... je vse daljša*, ki bi ga lahko prav tako interpretirali kot negativno oceno dogajanja, lahko pa je tudi samo izraz želje po estetičnosti.

N.: Robertsonov obisk v Sloveniji bo prispeval k argumentirani razpravi in uspehu referendumu, je po pogovorih dejal premier Rop in dodal:

Anton Rop: V zvezi z argumenti, ki dokazujejo, da nam seveda vstop pomeni zagotovilo in pa tudi priložnost, da v Sloveniji na dolgi rok zagotovimo višjo in najvišjo možnost eee možno eee varnost.

V prvem delu replike novinar samo povzema izjavo slovenskega premierja, v drugem delu se nadaljuje premierjeva izjava prvoosebno. Ideološka vloga novinarja je pri tem možna samo v odločitvi, katere izjave premierja vključiti v kader in katerih ne, oz. v tem, da je sploh vključil izjavo premierja v prispevek, kar pa glede na družbeni položaj premierja ni posebej sporno. Prav tako lahko novinar ideološko vpliva na občinstvo s tem, izjave katerih drugih oseb bi še lahko vključil v prispevek, pa jih ni (t.i. zamolčanosti).

Bolj zanimiva za prepoznavanje ideoloških elementov je premierjeva izjava. *Argumentirana razprava* je v naši družbi vrednostno višje kot neargumentirana razprava, da bo *obisk prispeval k argumentirani razpravi* torej implicira oceno, da je obisk dober, saj bo povzročil pozitivne posledice. Enako ideološko implikacijo premier nadaljuje z besedami, da bo obisk povzročil tudi *uspeh referendumu*. Oboje ni preverljivo dejstvo, pač pa subjektivna ocena premierja, torej prav tako element ideološkosti. Dodatno je nosilec ideološkosti tudi sama besedna zveza *uspeh referendumu*, ki implicira, da je izid referendumu, ki bi odločil za vstop v Nato, uspešen, nasproten izid pa potemtakem neuspešen.

⁸ Tudi osebna prepričanja posameznikov se lahko pogosto oblikujejo prav s posredovanjem ideologij skozi (javni) diskurz.

Ob zvezi *argumenti, ki dokazujejo*, ti argumenti niso navedeni. Gre za način ideološkega vplivanja, ki ga v medijih dokaj pogosto zasledimo, ko se tvorec sklicuje na argumente, dejstva, raziskave, rezultate..., torej pojme, ki zaradi povezanosti s strokovno in znanstveno besedilno zvrstjo delujejo prepričevalno s stališča objektivnosti, v resnici pa tvorec teh argumentov, dejstev, raziskav, rezultatov... ne navede ali pa jih navede nenatančno (npr. pogosto slišimo *raziskave so pokazale*). Ker premier ne navede argumentov, tudi nadaljevanja da *vstop pomeni zagotovilo in pa tudi priložnost, da v Sloveniji na dolgi rok zagotovimo višjo in najvišjo možnost eee možno eee varnost* ne moremo razumeti kot dejstvo, ampak kot način ideološkega vplivanja, ki skuša prepričati v pozitivne učinke vstopa v Nato. Osrednja beseda pri tem je *varnost*, stopnjevana s pridevniki *višja in najvišja*, njeno trajnost implicira zveza na *dolgi rok*. *Vstop v Nato je z varnostjo* v posledičnem razmerju (*vstop pomeni zagotovilo in pa tudi priložnost, da v Sloveniji /.../ zagotovimo /.../ varnost*).

N.: Robertson se je zahvalil Sloveniji za prispevek v mirovni misijah na Balkanu in tudi Afganistanu, nato pa poudaril, da imajo Slovenci na referendumu priložnost, ki se ponudi le enkrat v življenju.

George Robertson (ang.): Moje sporočilo Slovincem ostaja enako: sodelovanje je boljše kot osamitev. Biti za mizo je boljše kot gledati skozi okno.

Zveza priložnost, ki se ponudi le enkrat v življenju, je ekspresivna in v jezikovni rabi običajno spodbuja interpretacijo priložnosti kot pozitivne, torej je lahko razumljena tudi kot nosilec ideološkosti; ne moremo pa reči, da je v tem primeru ta propozicija bistveno pretirana (zelo verjetno je, da bomo imeli Slovenci res samo enkrat v življenju možnost na referendumu glasovati, ali želimo vstopiti v Nato ali ne). Prispevek se nadaljuje s prvoosebno izjavo generalnega sekretarja Nata, ki je vrednotna sodba, ubesedena s stilnimi sredstvi (ponavljanje stavčnega vzorca, metaforiziranje), vendar je glede na tip izjave (*moje sporočilo Slovincem*) lahko pričakovana. Delno pričakovana je tudi njena ideološka vsebina, navezuje se na članstvo Slovenije v Natu in implicira, da je le-to za Slovence pozitivno (enako smo ugotavljali ob izjavi slovenskega premierja).

N.: Tokratni obisk Slovenije je očitno pomemben tudi za Nato. Generalni sekretar zveze je namreč nagovoril tudi poslanke in poslance državnega zbora.

George Robertson (slo.): Dober dan. Veseli me, da sem v Sloveniji ter lahko nagovorim parlament. /ploskanje parlamenta/

Novinar izpelje sklepanje, o utemeljenosti katerega pa lahko tudi dvomimo. Da je obisk generalnega sekretarja Nata v Sloveniji pomemben za Nato, ker je generalni sekretar nagovoril slovenski parlament, ni zadosten argument, zato je novinarjeva izjava prej ocena, ki je sicer lahko resnična, a ni dovolj utemeljena. Implicira pomembnost članstva Slovenije v Natu.

Izjava Robertsona je po vsebini nevtralen pozdravni nagovor. S tem, da se ga generalni sekretar Nata potruди povedati v slovenščini, spodbuja pozitivno sliko o sebi.

N.: Poudaril je, da mora vsaka država, tudi če ni v Natu, namenjati denar za vojsko.

George Robertson (ang., sln. podnapis): Članice Nata uporabljajo svoja sredstva učinkoviteje, ker so del obrambne zveze. Povabljeni države bodo imele enake koristi zaradi ekonomije obsega, delitve dela in zagotovljene podpore v težkih časih.

Novinar nadaljuje citiranje generalnega sekretarja Nata; vtis pomembnosti citirane izjave doseže z glagolom *poudariti*, čeprav takšno interpretacijo sprejemamo z majhnim zadržkom, saj morda novinarji s tem glagolom samo razširjajo nabor sicer nevtralnih glagolov, ki jih uporabljajo za uvajanje poročanega govora (*rekel, dejal, povedal ... poudaril je*). Citirana

izjava izraža vsebino, ki je skladna s splošnim vedenjem. Spomnimo pa pri tem, da je za Fairclougha prav splošno vedenje termin, ki vsebuje tudi dobro prikrite, tj. naturalizirane, ideologije. Tudi prepričanje, da mora vsaka država imeti vojsko, lahko štejemo med take in generalni sekretar Nata s to izjavo utrjuje to "splošno vedenje". S poznavanjem širšega aktualiziranega socio-kulturnega konteksta lahko citirano izjavo razumemo tudi kot protiargument enemu od argumentov nasprotnikov vstopa v Nato, da bo s tem Slovenija morala veliko denarja namenjati za vojsko. Na to se implicitno navezujeta tudi naslednji prvoosebni izjavi generalnega sekretarja Nata, v katerih predstavlja pozitivne posledice članstva v Natu. Druga izjava je po vsebini obljuba in generalni sekretar Nata je kredibilna oseba, da njegovi obljubi v tem primeru zaupamo. Obe izjavi lahko štejemo za ideološko opredeljeni, če bi se v realnem življenju pokazalo, da sta bili neresnični ali kako drugače zavajajoči.

N.: Robertsonov nastop v parlamentu je bil skoraj še enkrat daljši od načrtovanega, saj je rade volje odgovarjal na vprašanja poslancev. Andreja Bajuka je zanimalo, kako gleda na razvoj skupne evropske obrambne politike. **George Robertson** (ang., sln. podnapis): Nato je zelo za to. /rez/ Trenutno sta ob varnostni krizi v Evropi samo dve možnosti: Nato ali nič. To pa seveda ni sprejemljivo.

Novinar je v tem delu očitno moral narediti izbor izmed vprašanj in odgovorov v parlamentu, saj vseh ne more predstaviti v okviru te diskurzivne prakse. Ker neizbranih možnosti ne poznamo, s tega stališča težko ocenimo njegovo izbiro kot ideološko opredeljeno ali neopredeljeno. Lahko pa ugotovimo, da je v prvoosebni izjavi generalnega sekretarja Nata namenoma (rez v kadrih) vključil del, ki vsebuje elemente ideologije. Poglejmo: generalni sekretar Nata v svoji izjavi dopušča obstoj samo dveh možnosti (kar je bolj njegova sodba kot dejstvo) in figurativno predstavi dva nasprotna pola. Ker je drugi pol (implicitno lahko to razumemo kot izključenost iz Nata) nič, je Nato implicitno vse. Oboje sta vrednostni sodbi brez trdnega argumenta.

N.: Slovenska nacionalna stranka in Stranka mladih sta Robertsonov nastop bojkotirali, ker nasprotujeta slovenskemu vstopu v Nato.

Kot večkrat ugotovljeno, lahko novinar bistveno ideološko učinkuje z zamolčanim, če na primer poroča samo o mnenju ene strani. Ta prispevek poroča o obisku generalnega sekretarja Nata in v glavnem posreduje njegove večinoma ideološko opredeljene izjave. V predreferendumskem času je bilo tudi veliko nasprotnikov vstopa Slovenije v Nato. Dva od teh sta na kratko omenjena samo v tej zadnji izjavi v prispevku. Novinar ne posveti nič časa v prispevku razlogom teh strank, zakaj nasprotujeta vstopu v Nato, prav tako ni noben drug prispevek v tej oddaji posvečen temu. To dela prispevek in tudi to posamezno oddajo neuravnoteženo glede na zastopanost nasprotnih stališč oz. "ideologij".

Izražanje sodb o vstopu Slovenije v Nato in s to temo povezanih dejanj in izjav je v širšem družbenem kontekstu analiziranega prispevka enostavno razložljivo, saj je bil to čas pred referendumom o vstopu Slovenije v Nato in Evropsko unijo.⁹ V slovenskem prostoru sta se med drugim oblikovala dva tabora, ki sta o temi zastopala nasprotni stališči, in skušala pridobiti vsak čimveč pristašev. Dokler temelji zastopanje svojega mnenja o tematiki na objektivnih in preverljivih dejstvih ali neovrgljivih argumentih, tega ne moremo šteti za ideologijo. Ker pa je šlo pri vstopu Slovenije v Nato v veliki meri tudi za debato o prihodnosti slovenske družbe, o čemer pa je težko zagotoviti objektivna in preverljiva dejstva ali neovrgljive argumente, lahko v razpravi hitro zdrsnemo v ideološko opredeljeno argumentiranje, še posebej če izberemo katero od skrajnih stališč.

⁹ Referenduma sta bila izvedena 23. 3. 2003, oddaja pa je bila na sporedu 10. 3. 2003.

Primer razprav o vstopu Slovenije v Nato bi bil tudi zanimiv za raziskavo, kako se ideologije oblikujejo in širijo. Očitno pri tem ne gre vedno samo za osebne interese, saj večina Slovencev ni mogla videti direktne koristi zase, pač pa se je morda mnenje oblikovalo bolj v skladu s svetovnim nazorom posameznika, z njegovo družbeno držo in gotovo tudi pod vplivom propagatorjev enega (za vstop) ali drugega (proti vstopu) skrajnega stališča.

6 Zapostavljen psihološki vidik jezikovne rabe

Kritična analiza diskurza se osredotoča na vlogo jezika v družbi, na jezik kot pomemben faktor, ki vpliva na družbene spremembe in jih hkrati odseva, na jezik kot sredstvo manipulacije ter skozi kritičen pogled na rabo jezika kritično ocenjuje družbo. Ob poudarjenem sociološkem vidiku pa zapostavlja nekatere intimne vidike rabe jezika. Kot taka je bolj primerna za analizo javnega diskurza, predvsem tistega, ki poteka prek javnih medijev, pri analizi diskurzov v zasebni sferi pa moramo upoštevati tudi psihološke vidike jezikovne rabe. Seveda ti vplivajo tudi na javni diskurz, vendar so tam bolj skriti in manj vplivni (javni diskurz je pogosto delno ali povsem vnaprej pripravljen), težje jih je odkriti.

Jezikovna raba je vedno povezana s posameznikom. Ta je sicer res vpet v socialni svet, v katerem živi, toda to je le del njegovega sveta: prav tako pomemben je njegov mentalni svet. Tega lahko v grobem ločimo na spoznavni in čustveni svet. Spoznavni svet zajema splošno vedenje o svetu (pridobljeno z izobrazbo, življenjskimi izkušnjami...), verjetja in prepričanja (npr. vera, moralne vrednote, prepričanja o vsakdanjih stvareh – da je sosed čudak, da so politiki prevaranti, da na Zahodu živijo ljudje bolje kot v Sloveniji, da so Čehi slabi vozniki...), kulturo v najširšem pomenu (npr. angleška vljudnost proti slovenski odkritosti ipd.). Čustveni svet pa predstavlja čustvene povezave med ljudmi (lahko smo si prijatelji, sovražniki, znanci, tekmeči, lahko sodelujemo, si nasprotujemo...) in čustvena stanja: ta so lahko trenutna (drugače se odzivamo, ko smo zaljubljeni, ko žalujemo, ko smo zdolgočaseni) ali stalna, ta običajno povezujemo z značajem posameznika (nekateri ljudje so običajno dobre volje, drugi običajno nezadovoljni, tretjim je navadno za vse vseeno...). Poleg razmerij moči obstajajo med ljudmi torej tudi čustvena razmerja, ki prav tako vplivajo na potek diskurza in sporazumevanje: sovražen odnos med osebami npr. oteži sporazumevanje, nasprotno vpliva izredno ljubeč odnos. Seveda tudi čustvena razmerja niso samo individualna, mnoga so lahko odvisna od pripadnosti širši skupnosti, npr. odnos prebivalcev province do prebivalcev glavnega mesta, odnos med sosednimi ali na istem ozemlju/v isti državi živečimi narodi, ali ožji skupnosti, npr. pripadnost posameznim institucijam, recimo navijaškimi klubom, političnim strankam, klubom...

Pripombo iz tega vidika lahko damo tudi k Faircloughovi kritiki modela namernosti (prim. 3). Menimo, da je treba poleg omejenosti z diskurzivnimi praksami pri izbiranju in izražanju ciljev upoštevati tudi notranje psihične razsežnosti govorjenja. Človek prek govora "prisvaja, posplošuje in ponotranja izkušnjo, oblikuje svojo misel in zavest" (Gnamuš Kunst 1983: 48). Jezik ni samo sredstvo sporazumevanja, s katerim sledimo ustaljenim diskurzivnim praksam, ampak tudi sredstvo spoznavanja, ki nam omogoča ponotranjanje in uzaveščanje izkušenj ter razvoj abstraktnega mišljenja. Zlasti v zasebni komunikaciji je v okviru diskurzivnih praks prostor za pogovor, ki vznikne iz notranje potrebe po govorjenju, po izražanju misli in čustev, po druženju z drugimi ljudmi. Ta vidik govorjenja izkorišča tudi psihoanaliza, ki skuša v podzavest potisnjene izkušnje prek ubeseditve prebiti v obvladljivo polje zavesti in na ta način raztopiti nevrotični simptom. Vprašljivo je, koliko je v takih primerih smiselno govoriti o izražanju namernosti.

7 Zaključek

Kritična analiza diskurza se osredotoča predvsem na družbene pojave, ki so tesno povezani z jezikovno rabo, in s svojimi spoznanji pomembno dopolnjuje tradicionalna gledanja: poudari socialno vpetost jezika ne samo na ravni konkretne govorne situacije, pač pa tudi na ravni institucije in širšega socio-kulturnega konteksta, pri čemer odkrije vzorce (prakse), ki obstajajo za posamezne govorne situacije, opozori, da jezikovna komunikacija v splošnem ni komunikacija med enakimi, pač pa med ljudmi obstajajo razmerja moči, ter kritizira koncept splošnega vedenja, ker prikriva in reproducira ideološke procese, ki potekajo med diskurzom. V primerjavi z jezikovno pragmatiko torej opozarja predvsem na tri značilnosti diskurza, ki so bistvene za razumevanje procesov, ki potekajo med jezikovno komunikacijo: prisotnost ideologij v diskurzu ter podrejenost diskurzivnim praksam in razmerjem moči med udeleženci diskurza.

Ob osredotočanju na družbeno razsežnost jezika pa kritična analiza diskurza zanemarja psihološke elemente, ki prav tako vplivajo na oblikovanje (predvsem zasebnega) diskurza: na čustvena razmerja med ljudmi in čustvena stanja ter notranje psihične razsežnosti jezika.

Literatura

Austin, J. L., 1990. *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, zbirka Studia humanitatis.

de Beaugrande, R. A., 1996. The story of discourse analysis. V: Teun van Dijk (ur.): *Introduction to discourse analysis*. London: Sage. 35-62.

de Beaugrande, R. A., Dressler, W. U., 1992. *Uvod v besediloslovje*. Prevedli Aleksandra Derganc in Tjaša Miklič. Ljubljana: Park.

Coulthard, M., 1985. *An introduction to discourse analysis*. London: Longman.

Čepič, M., Vogrinčič, A., 2003. Tujec in tuje v učbenikih. *Teorija in praksa* 2/40. 313–334.

van Dijk, T. A., 1985. *Handbook of discourse analysis*. New York, London: Academic press.

van Dijk, T. A., 1997. *Discourse as structure and process*. London: Sage.

Fairclough, N., 1989. *Language and power*. New York: Longman Publishing.

Fairclough, N., 1995. *Critical discourse analysis: The critical study of language*. New York: Longman Publishing.

Halliday, M.A.K., 1994. *Introduction to functional grammar*. London: Arnold.

Gnamuš Kunst, O., 1981: *Pomenska sestava povedi*. Ljubljana: Pedagoški inštitut pri univerzi Edvarda Kardelja.

Gnamuš Kunst, O., 1983: *Govorno dejanje - družbeno dejanje, Komunikacijski model jezikovne vzgoje*. Ljubljana: Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja Ljubljana.

Gnamuš Kunst, O., Nidorfer Šiškovič, M., Schlamberger Brezar, M., 1997. *Posrednost in argumentacija v govoru F(p) – T(r): Zgradba stavka med informacijo, argumentacijo in konverzacijo*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, Center za diskurzivne študije.

Gorjanc, V., 1998. Konektorji v slovničnem opisu znanstvenega besedila. *SR XLVI/4*. 367–388.

Gorjanc, V., 1999. Kohezivni vzorec matematičnih besedil. *SR XLVII/2*. 139–159.

Grice, J. Paul, 1975. Logic and conversation. V: Davidson, Donald, Harman, Gilbert (ur.), *The Logic of Grammar*. Encino, CA, pp. 64–75.

Hudej, S., 1994. Odnos med namero, obliko in smislom izreka. *Uporabno jezikoslovje*, 2. 53–67.

Ilc, G., 2002. Televizijski športni komentar – analiza diskurza. *JiS* 47/7–8. 303–314.

Internet 1: Norman Fairclough: Research. <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/res.htm>

Internet 2: Norman Fairclough: Critical Discourse Analysis in Researching Language in the New Capitalism: Overdetermination, Transdisciplinarity and Textual Analysis. <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/2003b.doc>.

Korošec, T., 1981. Besediloslovna vprašanja slovenščine. *XVII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. 173–186.

Korošec, T., 1988. *Besedilni nastop*. (K tipologiji začetkov časopirnih besedil.) *Slavistična revija*, XXVI/1. 81–99.

Kovačič, I., 1994. Odzivnost kot eno izmed temeljnih načel v organizaciji pogovora. *Uporabno jezikoslovje*, 2. 118–132.

Kranjc, S., 1996/97. Govorjeni diskurz. *JiS*, 42/7. 307–319.

Kranjc, S., 1999. *Razvoj govora predšolskih otrok*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Kranjc, S., 2001. Govorna komunikacija v javnem položaju. V: POŽGAJ-HADŽI, Vesna (ur.). *Zbornik referatov s Prvega slovensko-hrvaškega slavističnega srečanja, ki je bilo v Novigradu od 25. do 27. marca 1999*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, str. 43–51.

Pirih Svetina, N., 1999/00. Analiza šolske ure pouka književnosti po modelu analize govorenega diskurza. *JiS* 45/1–2, str. 5–18.

Pušnik, M., 2003. Moralizacija kot estetski projekt dokumentarnega žurnalizma. *Teorija in praksa* 2/40. 267–286.

Searle, John, 1990. *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sivec, B., 1998. Razčlemba utemeljevalnega diskurza v razredu. V: *Jezik za danes in jutri*. Ur. Inka Štrukelj. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje. 203–215.

Stabej, M., 1995. Besediloslovna stilistika slovenskih pesniških besedil (razvojni pogled). *XXXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Zbornik predavanj. 309–313.

Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Fetter, E., 2000. *Methods of text and discourse analysis*. London: Sage.

Toporišič, J., 2000. *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Verdonik, D., 2003. *Pragmatični vidik nesporazumov v komunikaciji*. Magistrsko delo. Maribor: Pedagoška fakulteta.

Jef Vershueren, 2000. *Razumeti pragmatiko*. Ljubljana: Založba /*cf.

Wood, L. A., Kroger, R. O., 2000. *Doing discourse analysis: Methods for studying action in talk and text*. London: Sage.

Žgank, A., Rotovnik, T., Sepesy Maučec, M., Verdonik, D., Kitak, J., Vlaj, D., Hozjan, V., Kačič, Z., Horvat, B., 2004. Acquisition and Annotation of Slovenian Broadcast News Database. Lizbona: Zbornik *LREC'04*. V tisku.